

⁴⁵ ПСРЛ, т. 1, стб. 55.

⁴⁶ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, с. 71—72; Каргер М. К. Древний Киев, с. 296—298.

⁴⁷ Рындина Н. В. Технология производства новгородских ювелиров X—XV вв. — МИА, 1963, № 117, с. 200.

⁴⁸ Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода. — Там же, № 123, с. 27—28.

⁴⁹ Рындина Н. В. Технология производства новгородских ювелиров X—XV вв., с. 226.

⁵⁰ Гончаров В. К. Райковецкое городище. — Киев, 1950, с. 77—134.

⁵¹ Юра Р. О. Древний Колодяжин. — АП УРСР, 1962, т. 12, с. 98—103.

⁵² Седов В. В., Гайдуков П. Г. Исследования Изборского городища. — АО 1978 г., М., 1979, с. 38.

⁵³ Дубов И. В., Винокурова М. Г., Седых В. Н. Ярославская экспедиция. — АО 1976., М., 1977, с. 51—52.

⁵⁴ Никольская Т. Н. Древнерусский Серенск — город вятических ремесленников. — КСИА, 1971, вып. 125, с. 75—76.

⁵⁵ Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. — М., 1953, с. 87.

⁵⁶ Патерик Киевского Печерского монастыря. — Спб., 1911, с. 36, 121.

⁵⁷ Новгородская первая летопись ..., с. 28—29.

⁵⁸ ПСРЛ, т. 1, стб. 411.

⁵⁹ Новгородская первая летопись ..., с. 47.

⁶⁰ Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л. Усадьба новгородского художника XII в., с. 141.

⁶¹ Каргер М. К. Древний Киев, с. 483; Гончаров В. К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. — Археологія, 1955, т. 10, с. 131—132.

⁶² Сікорський М. І. Скляробна майстерня XI ст. у Переяславі-Хмельницькому. — В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 149.

⁶³ Рыбаков Б. П. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 90.

⁶⁴ Толочко П. П. До топографії древнього Києва. — Археологія, 1965, т. 18, с. 18.

⁶⁵ Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.) — В кн.: Археологія Києва, К., 1979, с. 47, 50—51; Сагайдак М. А. Раскопки на Киевоподоле. — АО 1981 г., М., 1983, с. 315; Толочко П. П. Древний Киев. — Киев, 1976, с. 84; Ивакин Г. Ю. Раскопки в северо-западной части Подола. — АО 1981 г., М., 1983, с. 263; Богусевич В. А. Археологічні розкопки у Києві на Подолі в 1950 р. — Археологія, 1954, т. 9, с. 50; Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу, с. 50—54; Гупало К. М., Ивакин Г. Ю., Сагайдак М. А., Зоценко В. Н. Исследование Киевского Подола. — АО 1976 г., М., 1977, с. 286—287; Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокіівський Поділ у світлі нових археологічних досліджень. — В кн.: Стародавній Київ, с. 74.

⁶⁶ Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода. — МИА, 1963, № 123, с. 27—28; Колчин Б. А. К итогам работы Новгородской археологической экспедиции (1951—1962 гг.) — КСИА, 1964, вып. 99, с. 7; Бочаров Г. Н. Прикладное искусство Новгорода Великого. — М., 1969, с. 54—63; Янин В. Л., Колчин Б. А. Новгородская экспедиция. — АО 1978 г., М., 1979, с. 46—47.

⁶⁷ Седова М. В., Бельнская Д. А., Яковлева Г. Ф. Работы в Суздале. — АО 1976 г., М., 1977, с. 69.

⁶⁸ Гоменчук Б. П. Исследование летописного Василева. — АО 1977 г., М., 1978, с. 393.

⁶⁹ Медведев А. Ф. Усадьбы ростовщика и ювелира в Старой Руссе. — Там же, с. 23—24.

⁷⁰ Даркевич В. П., Веретенников Н. Н., Фролов В. П., Чернецов А. В. Старорязанская экспедиция. — АО 1978 г., М., 1979, с. 59—60.

⁷¹ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 90.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури

До недавнього часу методи точних наук при визначенні абсолютного віку трипільських пам'яток застосовувалися дуже рідко. Було відомо лише кілька радіокарбонних дат для окремих поселень Румунії, Молдавії і України. За останні роки справа з датуванням трипільських пам'яток України значно змінилася головним чином дякуючи створенню при Інституті археології АН УРСР координаційного центру по вивченню археологічних матеріалів методами точних і природничих наук. За програмою, складеною автором, проведено широке датування археологічних об'єктів, зокрема і трипільських, двома методами — радіо-

карбонним і археомагнітним *. Датування методом С-14 виконувалося в лабораторії Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР¹ та археомагнітні дослідження трипільських площадок — в Інституті геофізики АН УРСР².

Тепер зупинимося на переліку нових датувань.

с. Зарубинці Монастирищенського району Черкаської області. Площадка № 1 на поселенні етапу А-В₁ датована археомагнітним способом. Зразок 201—XXXV ст. до н. е. Розкопки О. В. Цвек³.

с. Красноставка Маньківського району Черкаської області. Площадка № 1 на поселенні етапу А-В₁ датована радіокарбонним (РК) і археомагнітним (АМ) способами **. Розкопки О. В. Цвек.

РК зразок 232: Ки 882—3360±160 р. до н. е.

АМ зразок 202: XXXIV ст. до н. е.

РК зразок: Ки 1204—2750±90 р. до н. е.

с. Гарбузин Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Поселення етапу В₂-С₁. Розкопки О. В. Цвек і Д. Я. Телегіна в 1972 р.

АМ зразок 88 — XXVIII ст. до н. е.

с. Шкарівка Білоцерківського району Київської області. Поселення етапу В. Серія археомагнітних і радіокарбонних визначень. Розкопки О. В. Цвек в 1972—1973 рр.

АМ зразок 69, 87 — XXXIII ст. до н. е.

Житло 5, АМ зразок 197 — XXXII ст. до н. е.

Житло 6, РК зразок 226: Ки 881—2670±100 р. до н. е.

Житло 6, РК зразок 34: Ки 520—3065±105 р. до н. е.

Житло 6, АМ зразок 196 — XXXII ст. до н. е.

Житло 11, РК зразок 227: Ки 879—2760±130 р. до н. е.

Житло 11, АМ зразок 126 — XXXII ст. до н. е.

Житло 12, РК зразок 230: Ки 878—2630±150 р. до н. е.

Житло 12, РК зразок 229: Ки 877—2740±80 р. до н. е.

Житло 11/12, РК зразок 228: Ки 875—2880±95 р. до н. е.

Житло 11/12, РК зразок 228: ВЛп. 2088—2990±95 р. до н. е.

Розкоп 1973. АМ зразок 155 — XXX ст. до н. е.

с. Миропілля Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Поселення етапу В₂. Розкопки О. В. Цвек.

Площадка 1, АМ зразок 171 — XXX ст. до н. е.

Площадка 5, АМ зразок 219 — XXIX ст. до н. е.

с. Харківка Маньківського району Черкаської області. Поселення етапу В. Розкопки О. В. Цвек.

Площадка 2, АМ зразок 174 — XXXII ст. до н. е.

Площадка 1, АМ зразок 175 — XXXII ст. до н. е.

с. Веселий Кут Тальнівського району Черкаської області. Поселення етапу В₁₋₂. Розкопки О. В. Цвек в 1977 р.

Площадка 1, АМ зразок 221 — XXXII ст. до н. е.

Площадка 2, РК зразок 238, 239: ВЛп. 2137—3230±65 р. до н. е.

Площадка 5, 6, АМ зразок 220 — XXXI ст. до н. е.

Розкопки 1976 р. РК зразок 231: Ки 903—3150±100 р. до н. е.

с. Раковець Сорокського району Молдавської РСР. Площадка етапу В₂. Розкопки К. К. Черниш⁴.

АМ зразок 73 — XXXII ст. до н. е.

АМ зразок 83 — XXX ст. до н. е.

с. Путинешти Флорештського району Молдавської РСР. Поселення (п. III) етапу В₁. Розкопки В. І. Маркевича в 1974 р.⁵ Яма 1, глибина 1, 45 м. РК зразок 71: Ки 613—3110±129 р. до н. е.

Сороки-озеро Сорокський район Молдавської РСР. Поселення етапу В—γ₁. Розкопки В. І. Маркевича⁶. АМ зразок 57 — XXVII ст. до н. е. Для стоянки, крім того, раніше одержано дві радіокарбонні дати в лабораторії Британського музею: ВМ 494—2842±105; ВМ 495—2990±105 р. до н. е.

* Проведено також пробне датування первісної кераміки термолюмінісцентним методом.

** Далі: археомагнітний — АМ, радіокарбонний — РК.

с. Варварівка (пункт 8) Флорештського району Молдавської РСР. Поселення етапу γ_1 . Розкопки В. І. Маркевича в 1974 р.⁷ Житло 6, глибина 0,6 м. РК зразок 67, Ки 601—2420±180 р. до н. е.

с. Бринзени III Єдинецького району Молдавської РСР. Поселення етапу γ_{1-2} . Розкопки В. І. Маркевича, площадка 1⁸, АМ зразок 120—XXVII ст. до н. е.

с. Костешти Ришканського району Молдавської РСР. Поселення етапу С. Розкопки В. І. Маркевича, піч, АМ зразок 134 — XXIII ст. до н. е.

с. Кліщів Тиврівського району Вінницької області. Поселення етапу В₂. Розкопки І. І. Зайця⁹.

Піч в житлі 5, АМ зразок 101 — XXXIII ст. до н. е.

Площадка 7, АМ зразок 127 — XXXII ст. до н. е.

Житло 4 (АМ зразок 128) і житло 11 (АМ зразок 129) — XXXI ст. до н. е.

Для поселення в Ленінградській лабораторії одержана радіокарбонна дата — Ле 1060—3150±50 р. до н. е.

с. Вигнанка Любарського району Житомирської області. Поселення етапу С₁. Розкопки В. О. Круц¹⁰, площадка 1. АМ зразок 215 — XXIX ст. до н. е.

с. Маяки Біляєвського району Одеської області. Укріплене поселення усатівського типу Трипілля, етап С₂. Розкопки В. Г. Збеневича в 1964 р.¹¹

РК: Ки 870—2720±110 р. до н. е.

Ле 645—2390±65 р. до н. е.

ВЛп 629—2450±100 р. до н. е.

NCLa 1642 В — 2425±110 р. до н. е.

с. Майданецьке Тальнівського району Черкаської області. Поселення етапу С₁. Розкопки М. М. Шмаглія в 1975 р.¹² Площадка Е.

Зразок 264, РК, Ки 1212—2650±80 р. до н. е.

Зразок 264, РК, ВЛп 2087—2940±50 р. до н. е.

Зразок 264, АМ, 218 — XXVIII ст. до н. е.

Селище Чапаєвка, околиця м. Києва. Поселення етапу С₁. Розкопки В. О. Круца в 1972 р.¹³ Житло 1, глибина 0,6—1 м.

РК зразок 245. Ки 880—2860±140 р. до н. е.

РК зразок 245. ВЛп 631—2920±100 р. до н. е.

с. Підгірці (пункт 2) Київського району і області. Поселення етапу С₁. Розкопки В. О. Круца. Площадка 2.

АМ зразок 6 — XXVII ст. до н. е.

Всього координаційним центром Інституту археології АН УРСР одержано понад 50 дат.

Для більшої достовірності визначень віку трипільських пам'яток провели перехресне датування ряду об'єктів двома методами — РК і АМ. Кілька проб вугілля з поселень Шкарівка, Чапаївка і Майданецьке датувались, крім Києва, також в Берлінській і Ленінградській лабораторіях. Більшість визначень, як це видно з наведеного вище списку, корелюються між собою (Кліщів, Майданецьке, Красноставка, Веселий Кут). В одному випадку (Шкарівка) радіокарбонні дати виявилися дещо пізнішими, ніж археологічні.

Для датування культури Кукутені-Трипілля ми залучили й інші опубліковані дані:

Нові Русешти — ВЛп 590—3615±100¹⁴;

Мерджинені (Кукутені А₂) — ВЛп 1535—3535±60;

Мерджинені (Кукутені А₂) — ВЛп 1534—3660±55;

Мерджинені (Кукутені А₂) — ВЛп 1536—3675±50¹⁵;

Тирпешті (Прекукутені III) Сгп 4424—3580±85¹⁶;

Поливанів Яр (Трипілля А—В₁) Сгп 5134—3490±70¹⁷;

Дрегушені (Кукутені А) — ВЛп 1060—3405±100¹⁸;

Хебешешті (Кукутені А₃) — Сгп 1985—3380±80¹⁹;

Лека-Унгурені (Кукутені А₃) — ВЛп 795—3395±100²⁰;

Валя-Лупулуй (Кукутені В₂) Сгп 198—3000±60²¹;

Городськ (Трипілля С₂) — Стп 5099—2701 ± 35²²;

Городище-Городниця (Трипілля С₂) Стп 5088—2665 ± 35²³;

Євминка (Трипілля С₂) — Исла — 1466 В — 2840 ± 100;

Євминка (Трипілля С₂) — Исла — 1671 В — 2940 ± 60²⁴;

Данку (Трипілля γ) — Ле 1054—2650 ± 60 р. до н. е.²⁵

Усатове (Трипілля γ₂) — Исла — 1642—2380 ± 60²⁶.

Всього визначено для культур понад 70 дат, з яких близько 40 радіокарбонних і понад 30 археомагнітних (рисунок).

Загальновідомо, що Трипілля відносять до IV—III тис. до н. е. Таке датування запропоновано в 1962 р. Т. С. Пассек, яка початок Трипілля (Прекукутені III) ставила десь близько 3800—3700 р. до н. е.²⁷ Поглиблення цієї дати до початку IV тис. до н. е. було проведено пізніше — після включення до складу трипільської культури поселення типу Флорешти, що відповідають в Румунії пам'яткам етапу Прекукутені II²⁸. Нові дані, однак, дають можливість підійти до розв'язання проблеми абсолютно датування культури на значно збагаченій джерелознавчій базі.

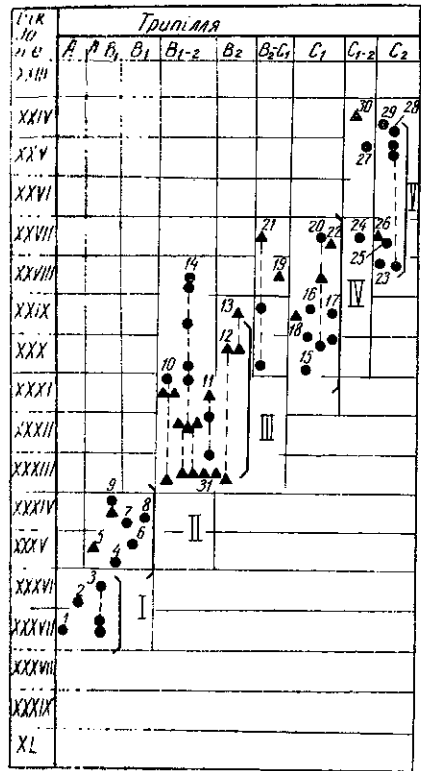
Як видно зі схеми, більшість радіокарбонних і археомагнітних дат Трипілля припадає на період XXXVII—XXV ст. до н. е. За межами цих рубежів ідуть лише поодинокі радіокарбонні визначення, наприклад Маяки — 2390 ± 65*.

Таким чином, трипільська культура етапів А (Прекукутені III), В, С розвивалась протягом 1500—1600 рр., від XXXVII до XXV/XXIV ст. до н. е.

Запропоновані рамки існування Трипілля (XXXVII—XXV/XXIV ст. до н. е.) корелюються з хронологією інших культур, які передували Трипіллю (Боян), співіснували з ним (Гумельниця, культура лійчастого посуду, Чорновода), або слідували за Трипіллям, наприклад культура кулястих амфор, пізній етап ямної культури тощо.

Наведені вище радіокарбонні і археомагнітні дати дають можливість дослідникам визначити не лише загальні хронологічні рамки культури, а й проводити уточнення часу існування окремих етапів Трипілля.

* Варто відзначити, що, крім наведених вище радіокарбонних дат, нами одержано і кілька визначень, які далеко виходять за рамки XXXVII—XXV ст. (Путинешти — 2265 ± 110; Миропілля — 3820 ± 120; Гарбузин — 3900 ± 110 та ін.). Помітно «відірвались» від решти і кілька верхніх дат із Шкарівського поселення та одна нижня дата з Маяків. Всі ці визначення треба вважати сумнівними, що виникли, очевидно, із-за недоброякісності зразків або якихось промахів в їх аналізі. Ці, без сумніву, помилкові дати складають, однак, близько 10% відносно всіх визначень, що в практиці роботи над зразками методом С—14 неминуче.

• a ▲ б I-V б

Хронологічні зрізи (фази) в розвитку культури Трипілля-Кукутені за радіокарбонними (а), археомагнітними (б) даними та основні фази в розвитку культури (в):

- 1 — Нові Русешті; 2 — Тирлешті; 3 — Мерджинені; 4 — Поливанів Яр; 5 — Зарубинці; 6 — Дрегушені; 7 — Лака Унгурені; 8 — Зебешешті; 9 — Красноставка; 10 — Кліщів; 11 — Веселий Кут; 12 — Раковець; 13 — Миропілля; 14 — Шкарівка; 15 — Валя-Лупулуй; 16 — Євминка; 17 — Чапайка; 18 — Вигнанка; 19 — Гарбузин; 20 — Майданецьке; 21 — Сороки-Озеро; 22 — Підгірці; 23 — Городськ; 24 — Данку; 25 — Городище Городниця; 26 — Бринзени; 27 — Варварівка; 28 — Маяки; 29 — Усатове; 30 — Костештипці; 31 — Харківка.

Т. С. Пассек у розвитку Трипілля виділила п'ять основних етапів — А, В₁₋₂, С/γ₁₋₂²⁹. Пізніше питаннями періодизації пам'яток Трипілля займалися й інші дослідники, виділяючи в рамках етапів Т. С. Пассек дрібніші хронологічні відрізки — фази, ступені і т. н.³⁰

Для споріднених пам'яток типу Кукутені в Румунії свою періодизацію запропонував В. Думітреску³¹, дещо уточнену пізніше С. Маринеску-Билку³². В. Думітреску зіставляє періодизації Трипілля Т. С. Пассек із хронологічними схемами культури Кукутені, звідки випливає, що Трипілля А відповідає етапу Прекукутені III, а Трипілля В₁ — Кукутені А₃₋₄. Трипілля В₂ збігається в часі приблизно з етапом Кукутені АВ, а Трипілля С/γ₁ — Кукутені В₁₋₃³³. До такого висновку прийшла останнім часом і К. К. Черниш, яка, однак, до складу Трипілля включає і два дещо раніші етапи Прекукутені (I, II).

Вперше спробувала датувати окремі етапи радіокарбонним методом Т. С. Пассек³⁴. Пізніше значну роботу в цьому напрямку провів Г. Квітта. Останній, зокрема, відносить пам'ятки етапу Кукутені А₃ (Трипілля В/1) до XXXV—XXXIII ст. до н. е., а етап Кукутені В (Трипілля С/γ-1) — до XXIX—XXXI ст. до н. е.³⁵ На підставі радіокарбонних визначень В. Думітреску датує Прекукутені III (Трипілля А) приблизно 3850—3600 р. до н. е.³⁶ Д. Монах уточнює існування етапу Кукутені А₂ (перехід від Трипілля А до В₁) часом 3600—3475 р. до н. е.³⁷ Спроби датування деяких етапів Трипілля ми знаходимо і в ряді останніх праць К. К. Черниш, Т. Г. Мовші, В. Г. Збенювича, В. І. Маркевича та ін. К. К. Черниш, наприклад, вважає, що етап В₁ Трипілля слід датувати періодом 3600—3250 рр. до н. е., а верхня дата етапу В₂ визначається близько 3000 р. до н. е. Пам'ятки С/γ II закінчуються, на її думку, в середині III тис. до н. е.³⁸ Про завершення розвитку Трипілля в середині III тис. до н. е. ще раніше писав В. І. Маркевич³⁹. Приблизно так датує поселення чапаївського і лукашівського типів В. О. Круц⁴⁰, хоча В. Г. Збенювич все ще доводить час існування цієї культури аж до кінця III тис. до н. е.⁴¹

Нові дані з хронології культури Кукутені-Трипілля, одержані методами точних наук, уточнюють і конкретизують висновки дослідників. Підкреслимо також, що нами тут вперше використані і археомагнітні аналізи, які для періодизації та хронології пам'яток мають важливе значення.

Спираючись на ці дані і враховуючи існуючі схеми періодизації культури Кукутені-Трипілля (Пассек, Думітреску, Черниш), ми можемо говорити про наявність у їх розвитку п'яти основних хронологічних зрізів, або фаз, тривалістю 200—400 років кожна (рис. 1). Введення поняття «фаза» тут викликане тим, що близько половини поселень Трипілля датується дослідниками не одним якимсь етапом періодизації Т. С. Пассек, а двома суміжними, наприклад А-В, В₁-В₂, В₂-С₁ і т. ін. На практиці стає також все важче користуватися двома окремими періодизаційними схемами Пассек і Думітреску для двох регіонів однієї тієї самої культури — Трипілля на Україні та Молдавії і Кукутені в Румунії. Останнім часом, крім того, виникли нові хронологічні схеми, присвячені окремим регіонам культури Кукутені-Трипілля (О. В. Цвек) чи окремим її періодам (Бібіков С. М., Збенювич В. Г., Маркевич В. І., Мовша Т. Г. та ін.), що ще більше утруднює справу відносного датування пам'яток культури різних регіонів і періодів.

Виділені на підставі датування об'єктів археомагнітним і радіокарбонним методами п'ять хронологічних зрізів, або фаз, відповідають п'яти етапам Трипілля, за періодизацією Т. С. Пассек. До цих фаз, однак, включаються і всі пам'ятки, які датуються дослідниками двома суміжними етапами цієї періодизації, а також об'єкти Румунії, відносний вік яких визначається за періодизацією В. Думітреску (таблиця). Кожну з фаз можна поділити і на хронологічні ступені. На нашу думку, найбільш сприйнятною і перспективною в цьому відношенні є спроба К. К. Черниш, яка виділяє в розвитку пам'яток раннього періоду культури шість ступенів, середнього — сім, а пізнього — оди-

Періодизація пам'яток культури Кукутені — Трипілля за археомагнітним і радіокарбонним датуванням

Тисячоліття до н. е.	Четверті	Фаз (етапу) культури Кукутені-Трипілля (р. до н. е.)	Трипільська культура	Прекукутені, Кукутені, Городиштя-Фолтешті
III	2-га	V 2700(2600—2500) 2400 пізній період—друга половина	Трипілля C ₁ —C ₂ ; C ₂ Бринзени III, Костешти IV (піч), Городськ, Маяки, Усатове, Данко, Варварівка	Городиштя-Фолтешті
	1-ша	IV 3000 (2900—2700) 2600 пізній період—перша половина	Трипілля B ₁ —C ₁ ; C ₁ Майданецьке, Євминка, Чапаївка, Сороки XII (озеро), Гарбузин, Підгірці, Вигнанка	Кукутені B ₁₋₂ Валя-Лупулуй
IV	4-га	III 3300—3000 / 2900 середній період—друга половина	Трипілля B ₁₋₂ ; B ₂ Кліщів, Веселий Кут, Раковець, Шкарівка, Миропілля, Харківка	Кукутені AB ₁₋₂ Карпатені, Трояни-Дяул—Фунтинлор
	3-тя	II 3500—3300 середній період—перша половина	Трипілля A—B; B ₁ Поливанів Яр III, Красноставка, Зарубинці	Кукутені A ₁₋₄ Хебешешті, Дрегушені, Унгурені
	2-га	I 3800 / 3700—3500 ранній період	Трипілля A Нові Русешті	Прекукутені III Ізвоар I ₂ , Тирпешті III
	1-ша		Флорешті, Бернашівка	Прекукутені II Прекукутені I

надцять. Такий поділ методами точних наук, на жаль, поки що не підтверджується.

Тепер зупинимось на характеристиці пам'яток кожної з фаз і основних рис їх культури.

I фаза — 3800/3700 — 3500 р. до н. е.

Для цього хронологічного зрізу одержано лише дві радіокарбонні дати — Нові Русешті I (горизонт «а») і Тирпешті III (нижній горизонт).

На поселенні Нові Русешті В. І. Маркевич дослідив дві землянки⁴². Кераміка — горщики, покритки, підставки на високих піддонах — прикрашена лінійно-заглибленим візерунком; виявлено кілька фрагментів розписного посуду типу Ізвоар II. Кухонний посуд з домашньою шамоту в глиняному тісті. Пластика представлена сидячими жіночими статуетками, типовими для ранньотрипільських пам'яток. Автор розкопок найбільш аналогії цим матеріалам вбачає в комплексах поселень Луки-Врублівецької, Ленківців, Ізвоару II і Хебешешті, що, очевидно, близькі між собою і за часом, визначеним для Нових Русешт (3615±100 р. до н. е.). Дата, одержана для нижнього трипільського горизонту Тирпешть, дещо пізніша (3580±85 р. до н. е.). Дослідники за типологічними ознаками матеріалів відносять горизонт «а» Нових Русешт до заключного етапу (ступеню) в розвитку ранньотрипільських пам'яток⁴³. Нижній трипільський горизонт Тирпешть датується, звичайно, дещо ранішим часом. Про його хронологічне місце єдиної думки, проте, немає; на думку В. Г. Збеневича, останній слід хронологічно ставити після пам'яток типу Флорешті—Бернашівка (Прекукутені II), а К. К. Черниш вважає всі ці пам'ятки одночасними.

За характером домобудівництва, кераміки, пластики та іншими ознаками до поселень Нові Русешті і Тирпешті близько стоїть цілий ряд інших пам'яток Трипілля А (ступені 4—6, за К. К. Черниш) і етапу Прекукутені III — Сабатинівка 2, Гайворон, Вигилівка, Путинешті 1, Лука-Врублівецька, Олександрівка, Ізвоар I та ін., що, таким

чином, відносяться до першої фази в розвитку культури Кукутені — Трипілля, яку тут виділили.

Для поселень цієї фази властиві заглиблені і наземні житла. Столовий посуд (горщики, чаші на високих піддонах, покришки, «біноклі» та ін.) звичайно покриті заглибленим (лінійним) спіральньо-меандровим орнаментом. Значне поширення мав орнамент із канелюр, що, звичайно, поєднуються відбитками гребінцевого штапу. Розпис кераміки фарбами за незначними виключеннями ще відсутній. Кухонний посуд з домішками шамоту в тісті, часто з жорсткою поверхнею (барботин). Антропоморфна пластика включає здебільшого зображення жінки, ці фігурки часто покриті лінійно-врізним орнаментом, голівка яких має вигляд стовпчика, в тазовій частині вони дуже розширені. А. П. Погожева виділяє для раннього Трипілля чотири типи статуеток, з яких перший (а) багато прикрашений врізним орнаментом, другий (в) з розрідженим візерунком, а останні два типи (с, d) без орнаментациї. Розрізняються всі ці типи і за пропорціями та способом моделювання⁴⁴.

На жаль, для більш ранніх пам'яток, Прекукутені II, що тепер також відносяться до культури Кукутені—Трипілля (Флорешті, Бернашівка), визначень віку методами точних наук поки що немає. За стратиграфічними умовами (Ізвоар I) вони передували описаним вище пам'яткам першої фази в розвитку культури.

До першої фази культури Кукутені—Трипілля відноситься і поселення Мерджинені, яке Монахом датується етапом Кукутені А, тобто кінцем Трипілля А — початком Трипілля В₁.

II фаза, 3500 — 3300 р. до н. е.

Виділяється за серією радіокарбонних дат (Поливанів Яр, Дрегушені, Лека Унгурені, Хебешешті і Красноставка). Для Красноставки і Зарубинців одержано також по одному археологічному визначенню. Типологічно два з них (Зарубинці, Красноставка) відносяться до слідниками до етапу А—В₁, решта — до Трипілля В₁ і Кукутені А₃₋₄.

Поселення Поливанів Яр поблизу с. Молодове Кельменецького району Чернівецької області багатощарове, де виділяються три горизонти: нижній (III), середній (II) і верхній (I), що відносяться відповідно до етапів В₁, В₂ і γ₁ Трипілля⁴⁵. Радіокарбонна дата 3490 ± ±70 р. до н. е. одержана для нижнього горизонту поселення. Вже на ранньому етапі (Поливанів Яр III) поселення було укріплене ровом глибиною до 2 м. Житла наземні, заглиблені. Серед керамічних решток автор розкопок Т. С. Пассек виділяє чотири основні групи: заглибленим лінійним орнаментом, з канелюрами, поліхромним розписом (біла, червона і чорна фарби) і кухонний посуд з домішкою шамоту в тісті. Останній майже позбавлений орнаменту, на поверхні горщиків часто помітні сліди від пальців. Пластика поселення загалом ще близька до ранньотрипільської; жіночі статуетки, однак, дещо інших пропорцій (тонші, вужчі в тазі); орнаментовані вони врізним геометричним візерунком.

Матеріали нижнього горизонту Поливанового Яру Т. С. Пассек і Т. Б. Попова типологічно зіставляють із комплексами Кукутені А, Ізвоара II, нижнього горизонту Незвисько 2, Городниці-Городища, Нових Русешт, Фрумушіки та ін. К. К. Черниш відносить цей горизонт Поливанового Яру до другого ступеню середнього Трипілля і ставить в один хронологічний ряд з Красноставкою, Хебешешті, Сабатинівкою I, Дарабанами I, Зарубинцями та ін. Нові Русешті і Городницю-Городище вона вважає більш ранніми, ніж Поливанів Яр III.

Таким чином, група пам'яток другої хронологічної фази охоплює значну кількість поселень етапів Трипілля А—В₁ і Кукутені А₁₋₄. Характеризуються вони рядом спільних ознак. Розмір поселень тепер помітно зростає порівняно з такими першої фази, деякі з них укріплюються ровом і валами. Кераміка з точки зору форм посуду і його орнаменту часто повторює керамічні типи першої фази, але в цей

час набирає значного поширення розписний посуд, переважно поліхромний. Останній переважає на західних трипільських територіях (Поливанів Яр III, Жури, Шипинці А, Дрегушені та ін.), в той час як у Побужжі кількість розписного посуду в комплексах буває дуже незначною (Зарубинці, Красноставка, Борисівка). Кераміка з канелюрами ще зберігається, але з часом втрачає доповнення візерунка гребінцевими відбитками (Красноставка). Важливою особливістю кухонної кераміки є використання як домішки до тіста, крім шамоту, товчених черепашок, що з'являються в цей час тут вперше (Красноставка, Сабатнівка I). Досить детальний аналіз змін кераміки для середнього Трипілья межиріччя Південного Бугу і Дніпра подає О. В. Цвек, яка намічає тут шість типів пам'яток, що змінюють одна одну⁴⁶. До другої фази вона відносить пам'ятки типу Зарубинців і Красноставки, які одержали найраніші археомагнітні визначення. О. В. Цвек вказує на типологічну близькість матеріалів зарубинців до комплексів поселень Печори, Борисівки, Озаринців, які теж датуються другою хронологічною фазою в розвитку культури Кукутені — Трипілья.

За спостереженнями А. П. Погожевої, на початку середнього Трипілья зникають статуетки типу «в» і «d», тип «с» трансформується в тип «С—1», розвивається поряд з багатоорнаментованим типом «а».

К. К. Черниш у розвитку культури пам'яток другої фази Трипілья виділяє чотири хронологічні ступеня (1—4)⁴⁷ і датує їх часом від 3600 до 3250 рр. до н. е., що до деякої міри не збігається з даними нових аналізів методами точних наук, поскільки, за нашими висновками, пам'ятки другої хронологічної фази (Трипілья В₁) складаються на 100 років пізніше (XXXV) і тривають дещо менше, ніж це визначає К. К. Черниш.

У зв'язку з розселенням трипільських племен на північний схід виникають варіанти культури та встановлюються культурні їх контакти з нео-енеолітичними племенами Подніпров'я (Т. Г. Мовша, Є. Комша, Д. Я. Телегін).

III фаза, 3300 — 3000/2900 рр. до н. е.

Для визначення віку пам'яток цієї фази одержано понад 20 дат, з яких 15 археомагнітних (Кліщів, Веселий Кут, Раковець, Шкарівка, Миропілья і Харківка). Відносяться названі поселення переважно до етапів В₁₋₂ Трипілья. В Румунії вони синхронізуються з етапом Кукутені А—В. На жаль, одержані дати для пам'яток третьої фази виявилися, як це видно з таблиці, досить різними, особливо для поселень Шкарівка (600 років) і Раковець (400 років). Для Шкарівки також відзначається помітний розрив між радіокарбонним і археомагнітним визначеннями. Нижня хронологічна межа пам'яток третьої фази, однак, фіксується чітко сімома археомагнітними датами, чого ніяк не скажеш про верхню межу цієї фази. Тому дата 3000/2900 для верхньої межі визначається умовно з допуском ± 100 років.

Одним з найбільш повно вивчених поселень третьої хронологічної фази є поселення Кліщів Тивровського району Вінницької області (Південний Буг), де І. І. Заєць⁴⁸ дослідив наземні житла з великим скупченням обпаленої глини, а також землянку. Автор розкопок виділяє тут сім типів посуду, серед яких є розписний (червона, чорна і біла фарби), з лінійно-заглибленим візерунком і кухонний. Останній з домішкою піску і шамоту в тісті прикрашений перлинним і гребінцевим орнаментом. Знайдено кілька уламків статуєток з розписним і заглибленим орнаментом. І. І. Заєць датує досліджене ним поселення досить широким хронологічним діапазоном — етапи В₁—В₂ Трипілья. За часом він зіставляє його з пам'ятками етапу Кукутені А—В₁ і знаходить паралелі в поселеннях типу П'янишкове. За періодизацією К. К. Черниш, с. Кліщів відноситься до шостого, передостаннього ступеня середнього Трипілья, де стоять також такі поселення, як

Крутобородинці, Поливанів Яр 2, П'янишкове, Веселий Кут, Шкарівка та ін. Вік останніх двох збігається з Кліщевим і за археомагнітними та радіокарбонними даними, хоча, як зазначалося вище, радіокарбонні дати Шкарівки ідуть і значно вище, до ХХХ—ХХVІІІ ст. до н. е. «Відірвалося» від решти поселень третьої фази і Миропілля, що за археомагнітним датуванням (два визначення) стоїть на 100 років пізніше від найпізніших дат Кліщева, Веселого Кута. За археомагнітним визначенням Миропілля можна віднести до четвертої фази в розв'язку культури Кукутені—Трипілля.

Для поселень третьої фази характерна стабілізація планування поселень, що будуються по колу інколи з гніздовим розміщенням окремих груп жител. У цей час починають виникати поселення-гіганти. Рештки наземних будівель характеризуються значним скупченням печини.

Кераміка, як і раніше, плавних округлих форм, хоча з'являються біконічні миски, кратери тощо. Виходить з ужитку посуд на високих піддонах. Орнаментация переважно біохромна, поряд з спіральномоеандровим орнаментом з'являються деякі нові мотиви — гірлянди, волоти тощо (К. К. Черниш). Орнамент наносився фарбами або прокресленими широкими лініями. Перший більш властивий для західного регіону, де домінує, другий — для східного. Кількість розписного посуду на поселеннях чимдалі на схід зменшується. К. К. Черниш в цьому зв'язку наводить такі красномовні цифри про кількість розписного посуду на поселеннях: Поливанів Яр 2 — 85 %, Кліщів — 33,3, Шкарівка — близько 1 %.

Канельована кераміка ще зберігається, але характер канелюр змінюється; вони менш рельєфні, і вже без гребінцевого обрамлення (Шкарівка, Кліщів та ін.).

Кухонний посуд з домішкою шамоту в глині виходить з ужитку, як технічна домішка до глиняного тіста тепер використовується товчена черепашка та пісок. Новим в орнаментации кухонного посуду є поява перлин (Кліщів, Поливанів Яр II, Шкарівка). Ширше тепер використовується при нанесенні візерунка гребінцевий штамп. З'являється гусеничний і шнуровий орнамент (Володимирівка). Помітно змінюється на рубежі етапів В₁—В₂ і пластика (Т. Г. Мовша, Н. М. Виноградова та ін.), зникає, зокрема, стовпчастий вигляд голови у жіночих статуєток, велика розширеність їх в районі тазу; на лиці наносяться деталі — ніс, очі, інколи позначаються, звичайно фарбами, зачіска, одяг тощо.

К. К. Черниш пам'ятки цієї фази культури відносять до другої половини середнього Трипілля, поділяє їх на три хронологічні ступеня і датує загалом від 3250 до 3000 р. до н. е.⁴⁹, що значною мірою підтверджується і новими, наведеними вище визначеннями радіокарбонним і археомагнітним методами. Не виключена, проте, можливість, що найпізніші пам'ятки цієї фази (Миропілля, Володимирівка) доживають і до ХХІХ ст. до н. е., тобто співіснують з найранішими поселеннями четвертої фази.

IV фаза, 3000/2900—2700/2600 р. до н. е.

Датується серією (дев'ять) радіокарбонних визначень (Майданецьке, Євминка, Чапаївка, Сороки XII (озеро) і Валя Лупулуй). Для поселень Сороки XII і Майданецького, а також Гарбузина і Підгірців одержані археомагнітні визначення (п'ять).

Загалом названі пам'ятки традиційними археологічними методами датуються етапом В₂—С₁; С₁ Трипілля, Кукутені В₂ (Валя Лупулуй).

Археомагнітні та радіокарбонні дати зосереджуються переважно в інтервалі чотирьох віків (ХХХ—ХХVІІ). Початок і кінець фази IV визначаються досить чітко, хоча і помітна своєрідна «накладка» дат кінця фази четвертої — початку п'ятої фази приблизно на 100 років.

Виходячи з такого стану, верхня межа фази IV, як і нижньої, визначається з допуском ± 100 років.

Особливу увагу привертає велике довготривале поселення четвертої фази Майданецьке в басейні р. Синюхи (понад 1500 жител)⁵⁰. Житла розміщувалися у вигляді чотирьох концентричних кіл. На четверту хронологічну фазу (C₁) падає період розквіту культури Кукутені—Трипілля. Поширюються поселення-гіганти, удосконалюється домобудування, зокрема, з використанням двоверхових конструкцій. Деякі поселення укріплюються. Для цього етапу культури відомі могильники.

Кераміка трьох груп: розписна, з заглибленим орнаментом і кухонна. Як і раніше, перша більш властива західним, а друга — східним територіям Трипілля. На Дністрі, зокрема, ще зберігається поліхромія (Касперівці, Кошиловці), а в Подніпров'ї в цей час домінує монохромія і заглиблений орнамент. Відбувається посилений процес розпаду спіралей в орнаменті, в системі візерунку з'являються лунарні, солярні знаки, силуети людей, тварин, птахів, рослин тощо (В. І. Маркевич). Значного поширення набувають біконічні ребристі форми посудин. Кухонний посуд з домішкою товчених черепашок в тісті і піску. Горщики орнаментуються по горлу вертикальним розчісуванням. Антропоморфна пластика продовжує традиції третьої фази культури. В жіночих статуетках детальніше моделюється голова з суцільними проколами навкруги.

К. К. Черниш у розвитку пам'яток четвертої фази (Трипілля C/γ—1) виділяє шість ступенів (1—6), які датує початком III тис. до н. е. Пам'ятки четвертої фази припиняють існування на межі XXVII і XXVI ст. до н. е., тобто існують близько 400 років.

V фаза, 2700/2600 — 2500/2400 до н. е.

Одержано одинадцять визначень, з яких два археомагнітні — Бринзени III, Костешти IV (піч), решта радіокарбонні — Городськ, Маяки, Усатове, Данко та ін. Між IV і V фазами чіткої хронологічної межі, судячи за визначеннями, не було. Для цієї фази, що включає пам'ятки C/γ₁₋₂, C/γ₂, властиві звичайні зміни у складі культури, виникнення цілого ряду локальних варіантів (Усатове, Городськ, Софіївка), в яких дослідники вбачали навіть окремі культури. У розвитку культури цієї фази виділяють кілька фаз — шість⁵¹, сім⁵², вісім⁵³, а також більше десяти локальних груп і типів пам'яток (Т. Г. Мовша).

У Румунії пам'яткам типу Усатове-Городськ хронологічно відповідають поселення типу Фолтешті.

Кераміка окремих локальних груп і типів пам'яток Трипілля C/γ—2 значно розрізняється між собою. Як і раніше для пам'яток західного ареалу (Кашперівці, Дарибани II, Бринзени III, Костешти) є характерним значне поширення розписного посуду, що в Подніпров'ї відомий у незначній кількості і то, звичайно, розцінюється, як західний імпорт. Кераміка із заглибленим орнаментом становить тут нерідко більше половини всіх знахідок; набирає значного поширення чорнолискований посуд, нерідко з домішкою товчених черепашок у тісті. Поряд із прокресленим орнаментом набирає значного поширення шнуровий.

У датуванні пам'яток п'ятої фази серед спеціалістів єдиної думки немає. Переважна більшість із них (В. І. Маркевич, К. К. Черниш, Т. Г. Мовша), як зазначалося, вважають, що етап C/γ—2 закінчується в середині III тис. до н. е. В. Г. Збеневич, спираючись на аналогі Усатівським і Софіївським кинджалам у культурах Середземномор'я, намагається довести існування пізньотрипільських пам'яток ще і наприкінці II тис. до н. е., що методами точних наук не підтвержується.

Розвиток пам'яток п'ятої фази, як і культури Кукутені—Трипілля взагалі, припиняється в середині III тис. до н. е. — 2500/2400 р. до н. е.

З викладеного випливає, що виділення за результатами методів точних наук п'яти хронологічних фаз у розвитку культури Кукутені—Трипілля значною мірою збігається з періодизацією цих пам'яток, проведеною за традиційними археологічними методами.

Як це видно з наведеної схеми (рис. 1), перехід від однієї фази до іншої, однак, не завжди був чітким. На межі III і IV, а потім IV і V фаз відзначається певний період співіснування пам'яток двох суміжних етапів. Такі «накладки» охоплювали в першому випадку ХХХ і ХХІV, а в другому — ХХVІІІ і ХХVІІ ст., хоча загалом більш ранній вік третьої фази порівняно з четвертою, а останньої з п'ятою — безперечний. Це пояснюється, очевидно, неточністю деяких визначень віку об'єктів, особливо методом С-14, зокрема поселень Майданецьке, Євминка, Сороки-озеро, Маяки тощо. Можливо, в окремих випадках слід допускати і деяке співіснування найбільш пізніх пам'яток III фази з ранніми IV фази, а останньої з п'ятою. Не виключена можливість, що на підставі серій нових дат виникне деяка необхідність і перегляду принципів віднесення пам'яток до певного з етапів Трипілля за періодизацією Т. С. Пассек, що досі робилося здебільшого за типологічними ознаками, особливо в Побужжі і Подніпров'ї. Це стосується, зокрема, таких пам'яток, як Вигнанка, Євминка, Чапаївка, Варварівка 8, у датуванні яких традиційними археологічними методами і методами точних наук помітні певні розходження. Взагалі проведена робота по датуванню пам'яток Кукутені—Трипілля значно сприяє більш повному і глибокому розумінню історії населення мідного віку Правобережної України, Молдавії і Румунії.

Уточнення хронології цієї культури має важливе значення для синхронізації нео-енеолітичних культур всього південного заходу СРСР.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Радиоуглеродное и археомагнитное датирование трипольской культуры

Резюме

По программе, составленной автором, проведены обширные работы по датированию трипольских археологических объектов двумя методами — радиоуглеродным и археомагнитным.

По установившемуся в науке мнению, трипольская культура существовала на протяжении двух тысяч лет, ст начала IV до конца III тыс. до н. э. Серия новых дат, полученных радиоуглеродным и археомагнитным способами, позволяет, однако, в значительной степени уточнить эти положения. В настоящее время уже имеется более 70 определений возраста трипольских памятников, в том числе около 30 археомагнитных.

Во многих случаях определение одного и того же памятника проводилось двумя способами — радиоуглеродным и археомагнитным. Часть контрольных образцов апробировалась в лабораториях Киева, Ленинграда и Берлина. Подавляющее большинство дат, полученных разными методами и в разных лабораториях, хорошо коррелируют между собой.

Анализ источников по датированию Кукутени—Триполье позволяет сделать вывод, что эта культура (Триполье А, Прекукутени III) сложилась около ХХХVІ—ХХХVІ вв. до н. э. В целом она прекратила существование в ХХV—ХХІV вв. до н. э., то есть бытовала около 1500—1600 лет. В ее развитии выделяется пять хронологических срезов или фаз, датировка которых теперь уточняется и обосновывается: I фаза 3800/3700—3500 л. до н. э.; II — 3500—3300; III — 3300—3000/2900; IV — 3000/2900—2700/2600; V — 2700/2600—2500/2400 л. до н. э.

Уточнение вопроса абсолютного возраста Триполья имеет важное значение для датировки иных нео-энеолитических культур смежных областей и понимания на основании этого хода исторических событий на юго-западе СССР в IV—III тыс. н. э.

¹ Телегин Д. Я., Собонович Э. В., Ковалюх Н. Н. Радиоуглеродное датирование археологических материалов. — Использование методов естественных наук в археологии. — Киев, 1978, с. 55—60; Телегин Д. Я., Собонович Э. В., Ковалюх Н. Н. Отчеты о радиоуглеродном датировании памятников археологии за 1972—1977 и 1978—1980 гг. — НА ИА АН УССР, ф. 12, № 614.

² Загний Г. Ф., Русаков О. М. Арховековые вариации геомагнитного поля юго-запада СССР. — Киев, 1982, с. 106—126.

- ³ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. Киев, 1980, с. 164—167.
- ⁴ Маркевич В. И. Памятники эпохи неолита и энеолита. — В кн.: Археологическая карта Молдавской ССР. Кишинев, 1973, вып. 2, с. 87.
- ⁵ Там же, с. 107.
- ⁶ Там же, с. 90.
- ⁷ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена северной Молдавии. — Кишинев, 1981, с. 66.
- ⁸ Маркевич В. И. Памятники эпохи неолита и энеолита, с. 60.
- ⁹ Зяцк И. И. Трипольское поселение Клишев на Южном Буге. — СА, 1974, № 4, с. 180.
- ¹⁰ Круц В. А., Рыжов С. Н. Исследование памятников трипольской культуры в бассейне Случи. — АО 1977 г., М., 1978, с. 341.
- ¹¹ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — Киев, 1974, с. 134.
- ¹² Шмаглей Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днепра и Южного Буга. — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. Киев, 1980, с. 199.
- ¹³ Круц В. А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья. — Киев, 1977, с. 147—149.
- ¹⁴ Quitta H., Kohl G. Neue Radiocarbon daten zum Neolithikum und zur Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion — ZFA, 1969, N 3. S. 249.
- ¹⁵ Monah D. Datarea pring C₁₄ a etape i Cucuteni A₂. — SCIV, 1978, 29, N 1, S. 40.
- ¹⁶ Dumitrescu V. Cronologia absoluta a enecoliticului Romanescu in C₁₄. — Arhivum, Alba-Julia, 1974, 12, tabl. 1.
- ¹⁷ Mallori J. P. The chronology of early kurgan tradition. — J. Indo-Eur. Stud., 1977, 4, N 4/5, p. 351.
- ¹⁸⁻²¹ Monah D. Op. cit., s. 40.
- ²²⁻²⁶ Mallori J. P. Op. cit., p. 351.
- ²⁷ Passek T. S. Relations entre l'Europe occidentale et l'Europe orientale à l'époque néolithique. — In: VI Congr. intern. des sci. Pré- et protohist. Moscou, 1962, tabl. 1.
- ²⁸ Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре. — Киев, 1980, с. 174; Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. — В кн.: Энеолит СССР. М., 1982, с. 175.
- ²⁹ Пассек Т. Г. Периодизация трипольских поселений. — МИА, 1949, № 10, с. 210.
- ³⁰ Бибииков С. Н. О хронологическом разделении памятников Триполья А и типа Гумельница (Алдси II) на Юго-Западе СССР — В кн.: Междунар. конгр. дои и протосториков: Докл. и сообщ. археологов СССР. М., 1966, с. 93—95; Даниленко В. Н. Неолит Украины. — Киев, 1969, с. 224; Погожева А. П. Глиняная антропоморфная пластика трипольской культуры (Триполье А): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1971, с. 20; Мошан Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілья. — Археологія, 1972, 5, с. 20; Попова Т. Б. Хронология Поливанова Яра и ее значение для периодизации трипольской культуры. — КСИА АН СССР, 1979, № 157, с. 69—72; Збенович В. Г. Періодизація і хронологія раннього Трипілья. — Археологія, 1980, 35, с. 23; Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии, с. 67; Черныш Е. К. Энеолит правобережной Украины и Молдавии, с. 173—174; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья, с. 183—185.
- ³¹ Dumitrescu V. Origine et evolution de la civilisation de Cucuteni—Tripolie. — Archeologia, 1963, 14, tabl. 1.
- ³² Marinescu-Bilku S. Cultura Precucuteni pe teritoriul României. — Bucuresti, 1974, p. 204.
- ³³ Dumitrescu V. Op. cit., tabl. 1.
- ³⁴ Passek T. Op. cit., tabl. 1.
- ³⁵ Quitta H., Kohl G. Op. cit., S. 250.
- ³⁶ Dumitrescu V. Op. cit., tabl. 1.
- ³⁷ Monah D. Op. cit., s. 40.
- ³⁸ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. с. 175.
- ³⁹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии, с. 67.
- ⁴⁰ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья, с. 149.
- ⁴¹ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья, с. 141—143.
- ⁴² Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешты I. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 123, с. 56—68.
- ⁴³ Збенович В. Г. Періодизація і хронологія раннього Трипілья, с. 23; Черныш Е. К. Энеолит правобережной Украины, с. 172—173.
- ⁴⁴ Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983, с. 34.
- ⁴⁵ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья. — МИА, 1961, № 84, с. 105; Попова Т. Б. Хронология Поливанова Яра и ее значение для периодизации трипольской культуры, с. 69.
- ⁴⁶ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья, с. 165.
- ⁴⁷ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии, с. 172—173.

⁴⁸ Заець І. І. Клішів — нове поселення трипільської культури на Південному Бузі. — Археологія, 1973, 10, с. 180 і далі.

⁴⁹ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии, с. 175, 205—212.

⁵⁰ Шмаглий М. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Днестра и Южного Буга. — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. — Киев, 1980, с. 198 і далі.

⁵¹ Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля, с. 20—21.

⁵² Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии, с. 59—65.

⁵³ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии, с. 219—231.

Т. О. ПОПОВА

Початок розвинутого Трипілля на Середньому Дністрі (за матеріалами Поливанового Яру)

Періодизація пам'яток трипільської культури, у загальних рисах розроблена Т. С. Пассек понад тридцять років тому¹, постійно уточнюється та вдосконалюється. Особливого значення при цьому набувають стратифіковані об'єкти, серед яких чільне місце посідає унікальне поселення Поливанів Яр на Середньому Дністрі (с. Молодове Кельменецького району Чернівецької області). Відкрита у 1948 р. і досліджена експедицією під керівництвом Т. С. Пассек у 1949—1951 рр., ця пам'ятка дала стратиграфічне залягання трьох різночасових культурних шарів, які Т. С. Пассек датувала етапами В/І (нижній шар, або Поливанів Яр ІІІ), В/ІІ (середній шар — Поливанів Яр ІІ) та γ/І (верхній шар — Поливанів Яр І) своєї періодизації². На поселенні досліджено шість глинобитних наземних споруд (№ 1—6), вісім жител напівземлянкового типу (№ 2, 3, 4а, 5, 10, 11, 12, 13) та два оборонні рови. Площа чотирьох розкопів (ІІІ—VІ) та двох розкопів-шурфів (ділянки І, ІІ) загалом дорівнювала 1300 м².

Наступні багаторічні дослідження матеріалів Поливанового Яру дали можливість розробити більш детальну хронологію цієї пам'ятки³.

Наша стаття присвячена аналізу матеріалів нижнього шару Поливанового Яру, і в першу чергу його керамічного комплексу, досі вивченого лише у загальних рисах.

Насамперед зазначимо, що типологічний аналіз кераміки Поливанового Яру ІІІ дозволяє виділити нечисленну групу фрагментів, яка належить ще до фінальної фази раннього Трипілля. Ці знахідки безпосередньо не пов'язані з житлами і походять з культурного шару (розкопи ІІІ, IV, V, ділянка ІІ). Вони репрезентовані уламками стінок із заглибленим орнаментом і канелюрами (рис. 1, 10—12), а також, можливо, амулетом з отвором, виготовленим з колінної чашечки тварини. Очевидно, мис, на якому виникло поселення, частково заселяли вже наприкінці раннього Трипілля, коли стародавні землероби почали освоювати ділянки плато. Нагадаємо, що за топографічними умовами Поливанів Яр дуже близький до таких пізніх пам'яток Трипілля А, як Ленківці і Солончени ІІ. Пізніше, вже на початку розвинутого Трипілля (Кукутені А₃) ця площа заселюється вдруге. До початкових фаз цього етапу відносяться поселення Поливанів Яр ІІІ₁ і ІІІ₂⁴.

Стратиграфія поселення сприяє більш чіткому типологічному визначенню керамічних комплексів різних його шарів, розумінню динаміки їхнього розвитку. В основу вивчення покладено матеріали з жител культурного шару, одержані в умовах чіткого стратиграфічного залягання. На їх підставі розроблено типологію всієї кераміки поселення.

До першого будівельного періоду поселення (Поливанів Яр ІІІ₁) відносяться три глинобитні наземні житла-«площадки»: № 1 (розкоп ІІІ), № 6 (розкоп IV), № 7 (ділянка ІІ)⁵, напівземлянка № 12 (роз-